

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ПРАВОВА РЕГУЛЯЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КУПЦІВ ЯК ЗАКОРДОНОМ, ТАК І В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ЗГІДНО ДЖЕРЕЛ ПРАВА

THE ORIGIN AND LEGAL REGULATION OF MERCHANTS' ACTIVITIES BOTH ABROAD AND IN THE KYIVAN MOVEMENT ACCORDING TO THE SOURCES OF LAW

Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Муляр Г.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри правосуддя
Державний університет інфраструктури та технологій

Метою нашого дослідження є здійснення аналізу і розкриття аспектів організації і регуляції трудової діяльності купців на базі літописних та іноземних джерел. Особливу увагу приділено правовій регуляції трудових відносин, пов'язаних з торгівлею у Київській Русі та розкриття питання ролі купців у державі. Для досягнення мети ми проаналізували арабські та візантійські джерела і літописні дані. Особливо було звернено увагу на Русько-візантійські договори та Руську правду.

Ми прийшли до думки, що руські правові джерела в недостатній мірі розкривали правові аспекти регуляції трудової діяльності купців. Також є проблема із достовірністю джерельної бази. На нашу думку арабські джерела розкривали торгівельні маршрути, побут та традиції руських купців. Русько-візантійські договори та Руська правда торкалися питань правової регуляції купців та правил організації діяльності купців у Константинополі. Дані, які надав імператор Візантії Константин Багрянородний, розкривали логістично-організаційну роботу по збиранню в Київській Русі данини і транспортування її до Константинополя для продажу.

У нашому дослідженні було виявлено те, що торгівельна діяльність у русів не вважалася постидною справою. Ми прийшли до думки, що так як русам батьки не передавали спадщини, а скотарство і землеробство не шанувалося в традиційному руському суспільстві, то вони були змушені добувати багатства насильницьким шляхом і вміння продати здобич було вкрай важливим.

Зацікавленість князів у торгівельній діяльності ми пояснюємо тим, що купці платили десятину від своїх доходів та продавали княжий товар. У результаті цього при здійсненні торгівлі в Константинополі була вироблена ієрархія, при якій у першу чергу обслуговували купців з тих міст, де були впливовіші правителі, оскільки київських купців обслуговували першими так як Великий Князь руський сидів саме там і він був зацікавлений, щоб його купців обслуговували першими. Ми вважаємо, що саме за договором 944 року київський князь отримав повний контроль за торгівельною діяльністю руських купців з Візантією через необхідність письмової регламентації торгівельної діяльності у князя. В цілому купці відігравали важливу роль і були шанованими в Київській Русі.

Ключові слова: княжа влада, міжнародні договори, права купців, купці, Київська Русь, купець, Руська правда.

The purpose of our study is to analyze and reveal the aspects of organization and regulation of labor activity of merchants on the basis of chronicles and foreign sources. Particular attention is paid to the legal regulation of labor relations related to trade in Kievan Rus and to the role of merchants in the State. To achieve this goal, we analyzed Arabic and Byzantine sources and chronicle data. Particular attention was paid to the Ruso-Byzantine treaties and the Rus' Pravda.

We came to the conclusion that Russian legal sources did not sufficiently disclose the legal aspects of regulating the labor activities of merchants. There is also a problem with the reliability of the source base. In our opinion, Arabic sources revealed trade routes, life, and traditions of Rus merchants. The Ruso-Byzantine treaties and Rus' Truth dealt with the legal regulation of merchants and the rules for organizing merchants' activities in Constantinople. The data provided by the Byzantine Emperor Constantine the Crimson revealed the logistical and organizational work of collecting tribute in Kievan Rus and transporting it to Constantinople for sale.

Our research has revealed that trade was not considered a shameful activity among the Rus'. We came to the conclusion that since the Rus' were not inherited by their parents, and cattle breeding and farming were not honored in traditional Rus' society, they were forced to acquire wealth by force and the ability to sell their booty was extremely important.

We explain the interest of princes in trade activities by the fact that merchants paid tithes of their income and sold princely goods. As a result, a hierarchy was developed in trade in Constantinople, in which merchants from cities with more influential rulers were served first, since Kyiv merchants were served first because the Grand Duke of Russia was sitting there and he was interested in having his merchants served first. We believe that it was under the treaty of 944 that the Kyivan prince gained full control over the trade activities of Russian merchants with Byzantium because of the need for written regulation of trade activities by the prince. In general, merchants played an important role and were respected in Kievan Rus.

Key words: princely power, international treaties, merchants' rights, merchants, Kievan Rus, merchant, Rus' Pravda.

Постановка проблеми. Якщо розглянути тенденцію щодо об'єднання північної і південної Русі та утворення Київської Русі, то неможна не звернути увагу на описання літописцем торгівельного шляху із варягів в греки. Серед іноземних джерел слід виділити арабські джерела, які розкривають питання торгівельних маршрутів руських купців, а також який товар вони реалізовували та яку суму податків із своїх доходів сплачували Хакану. Особливо цінним виступило надання інформації стосовно побуту купців підчас іноземних подорожей. Але постає питання об'єктивності даних джерел. Із них є твердження про те, що руси жили на острові. Це змушує нас більш критичніше ставитися до наданої ними інформації. Літописці звертали більше уваги на діяльність князів. Події, які вони розкривали, були пов'язані із князівською владою та церквою. В літописах інформація щодо правової регуляції профе-

сійної діяльності купців та їх ролі у Київській Русі не розкрито в повній мірі. Разом з тим Русько-візантійські договори 907, 912, 944 та 971 років є справжніми артефактами. Разом із цінністю переданої інформації зазначені договори викликають цілий ряд питань із-за нестиковок з деякими даними. Наприклад, згадка у договорах 907 та 944 років Переяслава, ідентичність складу дипломатичної місії 907 та 912 років. Іноземні джерела теж в недостатній мірі розкривають дане питання і викликають сумніви стосовно об'єктивності викладу матеріалів. Статті Руської правди, що стосуються правової регуляції діяльності купців є дуже цінними. Ми у своєму дослідженні, використовуючи джерельну базу, проаналізуємо організаційну та правову регуляцію професійної діяльності купців.

Оцінка стану наукового дослідження. Вивченням суспільного ладу Київської Русі займалися такі видатні

вчені як: Грушевський М.С., Аркас М.М., Брайчевський М.Ю., Войтович Б.О., Толочко П.П., Шевченко О.О., Шевченко А.Є., Кудін С.М. та інші. У своїх роботах вони торкалися питань здійснення діяльності купців в Київській Русі. Але для більш поглибленого розкриття теми та заповнення прогалів попередніх досліджень потрібно збільшити увагу наукового співтовариства, щоб виробити нові концептуальні ідеї щодо вирішення проблематичних питань.

Метою нашого дослідження є здійснення аналізу та розкриття аспектів організації і регуляції трудової діяльності купців на базі літописних та іноземних джерел. Особливу увагу приділено правовій регуляції трудових відносин, пов'язаних з торгівлею у Київській Русі та розкриття питання ролі купців у державі.

Виклад основного матеріалу. Торгівля відігравала велике значення в історії розвитку та становлення державності в Київській Русі. Арабські джерела, описуючи життя русів наголошували, що останні зневажали всі види професійної діяльності і поважали тільки військову справу і торгівлю. Згідно свідчень арабів руси мали цілі традиційні ритуали, які здійснювали купці.

Араби, описуючи традиції русів вказали, що у них в непошані була будь-яка діяльність якщо та не була пов'язана із війською і торгівлею [1, с. 48]. При народженні руса батько давав йому в руки меч і казав, що окрім меча він йому нічого дати не може і тільки цим мечем той зможе здобути собі багатства. Майно руси передавали не синам, а дочкам [2, с. 157], [3, с. 15–16]. Із-за цих обставин у руса залишалися наступні шляхи досягнення статків – це розбій і торгівля. Якщо брати до уваги інформацію арабів, то кожен рус, в якійсь мірі, мусив бути воїном і торгівцем.

Якщо руси не займалися скотарством і сільським господарством, то де вони брали товар, який продавали? Згідно даних арабів руси все, що їм було необхідно, забирали у слов'ян. Руси купці, на нашу думку, можливо отримували свій товар від частки данини, яку вони одержували. Також могли скуповувати товар у інших русів, які не мали бажання самостійно продавати свій товар на іноземних ринках. Але у такому випадку вони мусили мати кошти. Фактично займання торгівлею у русів було шанованим заняттям і високо цінувалося у суспільстві. Крім того рус так чи інакше мусив продавати свою здобич і без навичок торгівлі його військовий успіх в отриманні здобичі знівелювався.

Арабами подається цікава інформація про характер русів. Вони не любили ситуацію, в якій можна було поставити під сумнів їхню успішність. Наприклад, якщо один рус міг взяти під час походу більше здобичі чим інші, то його міг вбити навіть його рідний брат [1, с. 49]. Жадність і заздрість – це теж риса, що може бути притаманна успішним торговцям, яка і спонукає їх до збільшення своїх статків.

Араби описали традиції русів стосовно гостей. Якщо рус запрошував до себе гостя, то він відповідав за його життя. Якщо хтось спробував би образити запрошену людину, то це сприймалося тим, хто запросив, як образа. Така образа могла призвести до конфлікту з тим, хто образив гостя [4, с. 268]. Дана традиція є яскравим підтвердженням, що коли іноземних купців запрошували руси до себе то їм гарантувалася безпека. Із наведених арабами груп русів, а саме киявців (кияни), славів (ільменські слов'яни) та артанців (тмудараканці), єдині, хто вбивали усіх чужинців на своїй землі – були артанці [1, с. 34–35], [5, с. 12]. Із-за цієї традиції іноземні купці в їхні землі не їздили. Самі артанці відвозили свій товар за кордон, де його і продавали. Отже у деяких груп русів були ексцентричні правила щодо торгівлі із іноземцями.

Фактично руси контролювали ввезення іноземного товару, так як іноземним купцям потрібно було запрошення, щоб мати гарантії своєї безпеки. Такі умови ство-

рювали для русів купців сприятливі умови торгівлі, адже іноземні купці не могли безпосередньо на територіях русів скуповувати товар по низьких цінах, якщо їх попередньо не запросили.

Арабський торговець Ібн-Хордадбег розкрив деякі аспекти торгівлі русів на сході. За його даними руси, що належать до роду слов'янського, їдуть до Чорного моря і продають там хутро та мечі. Візантійський імператор обкладає їх митом в розмірі десятини, яку вони йому сплачують. Руси також відправляються в Каспійське море до міста Джурджан, а іноді споряджають каравани і на верблюдах відправляються торгувати до Багдаду. За словами Хордадбега, руси прикидалися християнами, щоб платити мито як християни [1, с. 19–20].

Дані свідчення надають нам наступну інформацію. Арабам було відомо про два торговельні шляхи. Руські купці повинні були рухатись річковим маршрутом по Дніпру, звідти Чорним морем пливти до Візантії і, сплативши десятину мита та продавши товар, повернутися додому.

Другий маршрут був ще складніший. Потрібно було дістатися до Каспійського моря, звідти пливти до Джурджану, там купити верблюдів та спорядивши караван, відправитися до Багдаду. Наступний арабський мандрівник Аль Джайгани вказав на те, що руси ведуть торговельні справи з Хазарією [1, с. 34–35].

Араби розповідали і про торговельні подорожі руських купців до Булгару [4, с. 267].

З наведених свідчень арабських мандрівників ми бачимо, що руські купці орієнтувалися на ромейську, хазарську та арабські ринки. Їхні маршрути орієнтовано проходили по Дніпру, Чорному та Азовському морях, річці Дон та Волзі і навіть по Каспійському морі. Торговельні каравани русів досягали Багдаду. Отже в зазначений арабами період руси орієнтувалися на реалізацію продукції в містах Константинополя, Ігиль. Багдада. Це наводить на думку, що купці активно шукали ринки збуту для свого товару.

Зі свідчень арабів інтереси руських купців не обмежувалися виключно Чорним морем, але й включали Азовське море і Каспійське море. Маршрути досягали Багдаду. Торгували не тільки хутром, воском, заготівками для мечів але й лодьми, а саме слов'янами, яких брали у полон.

Для організації торговельної діяльності купці змушені були залучати людей з наступними професіями: моряків для транспортування товару річками і морями, охоронців для захисту товару від грабіжників, помічників, які допомагали транспортувати товар, погонщиків верблюдів, які могли доглядати та управляти тваринами, товмачів, які знали мови народів, де проходили маршрути і торгівля, рахівників товару та доходів і знавців законів, згідно яких здійснюється торгівля, прислугу для додаткової роботи. Араби вказують на те, що руси у торговельні подорожі брали навіть своїх жінок з метою забезпечення комфорту. Вказується, що коли купец заробляв десять тисяч дерхем, то він дарував своїй жінці ланцюжок і по кількості ланцюжків на жінці можна було дізнатися, якою сумою грошей володіє купец. Фактично жінка виконувала роль реклами багатства купця. За традицією кожного ранку дівчина мала приносити купцю ковш із водою [1, с. 41]. Звісно купці самі могли володіти певними компетенціями, але вони не могли все зробити самі, тому їм потрібні були люди, які забезпечували їм реалізацію їхньої торговельної діяльності.

Коли купці прибували в Ігиль, то одразу здійснювали релігійні заходи з принесенням дарунку кумиру, щоб торгівля була успішна. Якщо вона була неуспішна, то приносилися нові подарунки [4, с. 93, 95].

Слід зазначити, що в Хазарії був спеціальний суддя, який розглядав справи русів згідно їх звичаєвого права.

У команді купців, за свідченням Ібн Фадлана, були як невольні працівники, так і вільні, які мали свою ієрархію

в залежності від багатств та знатності. Ібн Фадлан повідомляв, як тільки хтось із оточення купця хворіє, його ізолюють, виділяючи окреме шатро та не контактують з ним, особливо, якщо це бідний або раб. Коли хворий помирає, то вільного спалюють, а раба просто викидають собакам та птахам на поживу [1, с. 42]. Купці при продажі жінок рабинь ставили лавку, де прилюдно вступали з гарними рабинями в статеві відносини. Якщо інший купець хотів купити дівчину, то мусив чекати [4, с. 94–93].

Ці свідчення вказують на те, що купці залучали до своєї діяльності як вільних, так і невільних людей, а деякі люди взагалі виступали товаром. Серед вільних людей менше шанувалися бідні люди до яких при хворобі ставилися як до невільників.

Те, що в оточенні купця серед вільних людей була своя ієрархія вказують наступні свідчення Ібн Фадлана. Коли вранці дівчина приносила купцю ковш води, він вимивався та харкав в нього, після чого передавав ковш з використаною ним водою наступному, хто сидів біля нього і той здійснював ті ж дії і передавав наступному, поки ковшом не скористаються всі, хто був присутній з купцем [4, с. 94–95].

Ця процедура з ковшем яскраво свідчила про ієрархію в оточенні купця. Молодші мусили вимиватися водою, якою уже користувалися старші та наплювали туди. Скоріш за все, ця традиція мала символізувати покірність і повагу молодших до старших.

На те, що купець брав із собою ще й наложниць, вказують наступні описані події: коли купець помирав, то його родина запитувала у його дівчат про те, хто помре разом з паном [4, с. 97].

Отже, купець відправлявся у подорож із своїми родичами, рабами та найманцями. Серед вільних людей, які були з купцем була своя ієрархічна система, що залежала від заможності людини та родових зав'язків. До вільних ставилися в залежності від його місця в ієрархічній системі.

Араби також вказували на те, що купці платили десять відсотків від своїх доходів від торгівлі [6, с. 51].

Доволі цікаво доповнить інформацію арабів візантійський імператор Константин Багрянородний. Імператор у своїй роботі «Як управляти імперією» описав русів, які прибували для торгівлі у Константинополь.

Константин Багрянородний описував цілий процес із збирання русами данини у підконтрольних їм племенах та транспортування її до Візантійської імперії з метою продажу. Даний процес називався полюддя і тривав увесь рік. Згідно даних візантійського імператора, русівосени відправлялися в землі підконтрольних племен з метою збирання данини та зимували там. Як тільки сходив лід із річок Дніпра і Десни, руси відправлялися до Києва. Там відбувався поділ данини. Далі руси збиралися біля фортеці Самватас, там готувалися до подорожі і звідти відправлялися на кораблях до Константинополя. У Візантії руси торгували все літо. Восени поверталися на Русь до Києва і знову відправлялися за даниною. Ключовими місцями в системі збору данини були Київ, Вишгород, Любич, Смоленськ, Чернігів та фортеця Самватас. Полоцька земля забезпечувала виробництво нових кораблів, які полочани продавали тим, хто відправлявся в подорож до Візантії з метою торгівлі. Щоб провести полюддя, слід було здійснити цілий комплекс робіт, щоб ця система запрацювала. Необхідно було створити інфраструктуру по збору, зберіганню, охороні, розподілу, транспортуванню та реалізації данини. Купці, на нашу думку, відігравали важливу роль у діяльності зазначеної вище системи. Вони відповідали за транспортування та реалізацію данини. Купці ж мали отримувати гарні статки [1, с. 63–66].

Фактично Константин Багрянородний описав те, як князівська влада створила цілий механізм по вижиманню ресурсів із підлеглих племен та продаж їх по вигідних

цінах не через посередництво іноземних купців, які б скупляли товар по низьких цінах безпосередньо в Київській Русі, а вивіз товару своїми купцями на іноземні ріки, де ціна на товар була більшою ніж вдома. Вся ця система діяла з ціллю забезпечення ефективних умов здійснення торгівлі.

Перші згадки щодо встановлення правил торгівлі та правового статусу купця відображалися в міжнародних договорах, які уклалися між Київською Руссю та Візантійською імперією.

Згідно договору 907 року руські купці отримали право на безмитну торгівлю, користування банями, право на отримання місячного. В місячне входило харчування русів за рахунок візантійської казни, а при відправленні руса додому його корабель ремонтувався за рахунок візантійців та надавалася їжа для дороги додому. Термін місячного для купців не міг перевищувати більше шести місяців. [7, с. 12]. Слід зазначити, що безлімітна торгівля була саме за договором 907 року. В наступних договорах дане право не вказувалося. За договорами 911, 944 років русичі купці отримали гарантії захисту свого життя, здоров'я, майна [8, с. 40–41], [9, с. 100]. Також регулювалися питання захисту майна купця при корабельній аварії [10, с. 19–21]. Однією із головних цілей було створення сприятливих умов для діяльності торговців із захистом їхнього життя, здоров'я та майнових інтересів.

Умови здійснення торговельної діяльності залежали від міста з якого прибув купець, і, в першу чергу, візантійці обслуговували купців з Києва, наступних з Чернігова, а пізніше Переяслава [11, с. 17]. Отже на умови здійснення професійної діяльності купців у Візантії впливав той факт з якого міста він прибув.

Крім прав при здійсненні своєї роботи у Візантійській імперії купці брали на себе зобов'язання. Вони не мали права чинити насилля у Візантії. Вони могли увійти в місто через ворота Константинополя в групі, яка не могла перевищувати п'ятдесят чоловік. При них обов'язково мав бути наглядач з Візантії. Купцям заборонялося селитися у Константинополі. Їм дозволяли поселятися за межами міста біля монастиря Мамона [9, с. 93].

У договорі 944 року ввелися обмеження на купівлю дорогих тканин. Сума, на яку міг купець купити тканини не мала перевищувати п'ятдесят злотників. Також купцям заборонялося зимувати у Візантії та в нижній течії Дніпра [12, с. 23–24].

Окремо слід виділити порядок отримання місячного згідно договорів 907 та 944 років. В першу чергу обслуговували купців з Києва, потім купців з Чернігова, за ними купців з Переяслава. Викликає питання Переяслав. Він був побудований у 993 році Володимиром Святославичем на честь воїна, який переміг печенігського кращого воїна [13, с. 40].

Ми можемо припустити, що йдеться мова про різні Переяслави. Наприклад, є згадка про Переяславець на Дунаї, куди Святослав Ігорович хотів перенести столицю [14, с. 48].

Щодо договору 907 року то ми припускаємо, що частина договору має більш пізній варіант і стосується періоду триумвірату синів Ярослава. При триумвіраті старший брат Ізяслав сидів у Києві, наступний брат по старшинству Святослав сидів у Чернігові, а молодший їхній брат контролював Переяслав [15, с. 52].

Але нас в дослідженні цікавила саме ієрархія серед міст. Вона вказує на те, що купці з Київської Русі не мали рівних прав. Купці з Чернігова не могли отримати місячне раніше ніж купці з Києва [7, с. 93].

Цю ієрархічність серед купців ми можемо пояснити зацікавленістю князів з міст яких вони прибували в сприйманні кращих умов в їхній професійній діяльності. Можливо купці працювали не тільки на себе, але й на князя та інших людей, які надавали їм товар для продажу. Вони

заключили домовленість із князем на зберігання, транспортування, продаж княжого майна та повернення князю грошей за взятий у нього товар з вирахуванням для себе долі, на яку той погодився. Доказом того, що князі були зацікавлені у реалізації товарів своїми купцями вказує договір 907 року. У ньому чітко прослідковується ієрархія в наданні візантійцями пільг руським купцям. Спочатку обслуговували київських купців, а за ними чернігівських. Наступні йшли переяславські, а за ними полоцькі, ростовські, любечські та інші [13, с. 10].

Вибір міст, які отримали пільги пояснюється тим, що там сидять князі під контролем Олега. В перерахованих містах згідно черговості в тексті договору чітко прослідковується ієрархія князів. Звісно, згідно арабських джерел, як вказано вище, князь отримував десять відсотків із доходу купця. І чим більші доходи, тим більше князь отримує грошей із десятини.

Ми спробуємо знайти ще зв'язок між товаром купця і князем. В Руській правді вказано, що якщо купець втратить товар по своїй вині із за п'янства або азартних ігор та не зможе розрахуватися за втрачене з власниками, то його виставляють на продаж [16, с. 30–31].

Ці дані з правового джерела вказують на те, що купець оперував не тільки своїм товаром, але й товаром, який належав іншим сторонам. Тобто купець відправлявся у подорож і окрім свого товару продавав товар інших людей, за що, ймовірно, брав винагороду від частини реалізованого товару. Коли товар втрачався з вини купця, то він мав компенсувати його вартість без надання додаткового строку його погашення. Якщо купець втрачав товар не по своїй вині, то йому давався додатковий строк на його погашення. Так як купець втрачав не свій, а чужий товар, то інша сторона не мала бажання ризикувати.

Ймовірно, купець реалізовував і княжий товар. Ось чому Київський князь хотів, щоб у першу чергу обслуговували його купців. Він бажав, щоб його продукція продавалася першою і купець, продавши її, привіз йому в Київ гроші. А щоб купець не ризикнув пропити або програти княжий товар, вводилися драконтові санкції. Купець, якщо не міг розрахуватися, то ніс відповідальність не тільки своїм майном, але й своєю і сім'ї свободою. Якщо товар втрачався не з вини купця, то в такому випадку князь давав строк на його погашення.

Ще одним доказом, що купці реалізовували княжий товар являється покарання за шахрайство щодо зберігання товару. Якщо купець взяв на зберігання товар іноземця і не повернув його, то такого купця примушували розрахуватися своїм майном у наступному порядку. Спочатку він віддавав все, що був винний князю, потім розраховувався з іноземцем, якого обманув, а після з місцевими [16, с. 31]. Ця норма вказує на те, що купець надавав послуги як князю, так і місцевим людям та іноземцям. Можливо під зберіганням і малася на увазі реалізація товару, який надавався купцю. Співпраця з іноземцями настільки була важлива, що їм надавався більший пріоритет у відшкодуванні збитків чим місцевим і тільки зобов'язання купця перед князем мало вищий пріоритет.

Старшинство братів Ярославичів доби тріумвірату чітко відповідало ієрархії міст в договорі 907 року [17, с. 49], [7, с. 93]. Так як у Києві сидів старший брат, то його купців обслуговували перших, пізніше обслуговували купців середнього брата з Чернігова і тільки після цього своє отримували купці з Переяслава.

Захист права на життя купця регулювалося як за Русько-Візантійськими договорами 912 і 944 років, так і за Руською правдою.

У договорі 912 року вказано: Ащектоубиеть. Крестьянина Русинь или Хрестьянинь Русина да умереть, идеже аще сотворишь убиство. Ащелиубежить сотворивый убиство, ащестьимовить, да часть его, сиречь, иже его будет по закону, да возметь ближний убьенаго, а и жена убившаго да

имееть, толцем же перебудеть по закону; ащелиестьнеимовить сотворивый убиство и убежавь, да держится тяжи, дондеже обрящеться, яко да умреть [18, с. 20].

Дана умова договору вказує на те, що якщо руса уб'є християнин, то злочинця можна вбити на місці злочину. Якщо ж убивця багатий чи знатний і утік з місця злочину, то він має заплатити ближнім убитого те, що належить йому по закону. Слід зауважити, що частина майна вбивці мала бути залишена його дружині. Жінка могла претендувати на ту частку майна, яка мала бути її по закону. У свою чергу вважав, що жінка вбивці, як і майно переходили до власності родичів убитого [14, с. 21]. Якщо вбивця був не іменитий і не міг заплатити штраф за злочин, то його мають переслідувати поки не знайдуть та вб'ють [14, с. 21–22]. У русів (купців), які прибували торгувати у Константинополь, захищалося право на життя у правовому полі, згідно вище наведених умов договору.

У наступному договорі 944 року вказувалося, що Ащубесть Хрестьянин Русина или Русин Хрестьянина да держим будеть сотворивый убиство от ближних убьенаго да убьють и. Ащели ускочить створивый убиои ащебудетьимовит да возмутимень его ближнийи убьенаго. Ащелиестьнеимовит и ускочить же, да ищють его, дондеже обрящеться; ащелиобрящеться, да убьенбудеть [13, с. 16–19].

В даному договорі зберігається принцип таліону при вбивстві людини за умови, що злочинець не іменитий і не втік. Якщо ж злочинець втече з місця злочину, то мусить сплатити гроші родичам вбитої ним людини. У договорі 944 року на відміну від договору 912 року немає згадки про обов'язкову передачу частки майна вбивці жінці. Якщо ж врахувати думку Татищева, то жінка передавалася разом із майном, як компенсація за смерть особи.

Якщо руського купця у Візантії уб'ють, то вбивцю дозволяється позбавити життя на місці злочину. Якщо злочинець утік і він був іменитим, то потерпілій стороні слід компенсувати смерть потерпілому майном убивці. Якщо вбивця не іменитий, то його слід переслідувати та затримати, після чого вбити. Дані умови свідчать про те, що купці, які прибували з Русі у Візантію, завдяки князівській владі, отримували гарантії від візантійських імператорів, що вони мають право убити вбивцю на місці скоєння ними злочину.

В даних договорах відповідальність за вбивство не залежала від того з якого міста прибув купець. Слід зазначити, що Візантія порушувала взяті на себе зобов'язання і відбувалися напади на купців. Це, у свою чергу, призвело до організації військових походів з боку Київської Русі. Прикладом слугує похід сина Ярослава Володимира на Візантію. Причиною було вбивство візантійцями київських купців згідно даних Песела [20, с. 267]. Але у договорі 944 року була внесена підстава при якій візантійці могли убити купців. Умови були наступні: руські купці, коли прибували у Візантію, мали пред'явити візантійцям грамоту від Великого Князя руського. Коли вони таку грамоту не пред'являли, то ті мали право затримати таких купців. Якщо вони чинили супротив при затриманні, візантійці мали право їх вбити. В такому випадку візантійці не несли зобов'язань перед Великим Князем Русі за їх вбивство [13, с. 17].

У Руську правду було внесені умови покарання за вбивство купця. Руська правда в Короткій редакції Академічного списку Просторової редакції, по Троїцькому І списку вказують на те, що за вбивство купця слід сплатити штраф у розмірі 40 гривень [16, с. 25, 27].

Слід зазначити, що в даному випадку не мало значення чи купець русин чи слов'янин, так як за вбивство русина і слов'янина теж платили 40 гривень штрафу. Руська правда надавала купцю такий же захист життя, як і слов'янину та русину. Тобто купець міг бути не русин чи слов'янин, але його життя оцінювалося однаково з ними. Що цікаво в руських візантійських договорах вказувалися

права на життя саме русів. Отже захист життя згідно договорів 912 та 944 років стосувався саме русів.

Можна, звісно, припустити, що під русами в договорі малися на увазі всі вільні люди під рукою Великого Князя. Тобто термін рус в договорі поняття узагальнене і має образний характер як наприклад, Велика Скіфія під рукою Олега [10, с. 18].

Також Русько-візантійські договори захищали купця від побоїв. При нанесенні тілесних ушкоджень русу купцю за образу платили компенсацію штраф в розмірі 5 літрів срібла згідно домовленостей Русі з Візантією по умовах договорів 912 та 944 років [13, с. 11, 19]. Згідно Руській правді Короткої редакції купець як вільна людина при здійсненні своєї трудової діяльності не міг бути підданий насиллю. Якщо таке насилля сталося, то винна сторона має сплатити штраф за нанесення образи.

Умови доведення факту злочину були наступні: якщо купця побили до синців, то йому не потрібні свідки для підтвердження факту насилля щодо нього. Якщо синців у побитого немає, то потерпілій стороні потрібно було привести свідків, які б підтвердили факт насилля.

Покарання за нанесення побоїв наступні: потерпіла сторона могла помститися злочинцю і побити його. Якщо потерпілий не міг помститися порушнику, то у такому випадку сплачувався штраф. Порушник мав сплатити три гривні штрафу та оплатити послуги лікаря. Якщо купця побили жердиною, батоном, чашею, рогом, плашмя мечем, або не виймаючи його з ножен, виривання вусів або борода, порушник має сплатити штраф в розмірі 12 гривень. Якщо купця вдарять мечем по руці і рука відвалиться або всохне, то слід сплатити штраф у розмірі 40 гривень [16, с. 25]. У Руській правді Просторової редакції штраф за цей злочин був зменшений до 20 гривень в половину віри, але 10 гривень слід було сплатити потерпілому за втрату здоров'я. Вчені пояснюють зазначені зміни відміною кровної помсти та вдосконаленням Руського права [19, с. 18].

Якщо у купця вирвали вуса або бороду, то мали сплатити штраф у розмірі 12 гривень [16, с. 26].

Згідно Руської Правди Просторової редакції якщо вільну людину (купця) ударить холоп, то за образу його можна було вбити. Якщо холоп тікав в будинок свого пана і його не видавали, то власник холопа мав сплатити штраф у розмірі 12 гривень. Але такий закон був при Ярославі Володимировичу. Його сини замінили вбивство на штраф або публічне побиття [11, с. 35].

Майнові інтереси купців захищалися договорами Русі з Візантією. За крадіжку, згідно договору 912 року, потрібно було компенсувати вкрадене у потрібному розмірі, а в договорі 945 року – в подвійному розмірі. Коли корабель купця викидало на берег, то мали допомогти купцям і не забирати корабель [21, с. 14], [13, с. 17–19].

Руська правда теж захищала майнові інтереси купця в правовому полі, як було зазначено вище, щоб полегшити його професійну діяльність, коли купець втрачав свій товар при наступних обставинах: корабельна аварія, розбій та пожежа. Тобто втрата товару відбувалася не з вини купця. В такому випадку у купця не вимагали повернення боргу одразу, а давали термін на його погашення.

Крадіжка ладьітеж каралася сплатою штрафу. Ладья була важливим активом купців, які саме на даному виді транспорту організовували свої торговельні маршрути.

Згідно Руській правді просторової редакції, якщо купець дасть гроші іншому купцю на торгівлю то йому при поверненні грошей не потрібні свідки, достатньо присягнути [12, с. 37].

Міжнародні договори Візантії та Русі теж надають докази про залучення купцями невільників при здійсненні своєї трудової діяльності. Умовно ми можемо поділити людей які брали участь в забезпеченні торговельної діяльності на наступні категорії, які брали участь в торговельній

діяльності: вільні та невільні. Ми у своєму дослідженні звернемо увагу саме на невільних. Адже вони являються власністю купця і їх втрата призводить до збитків, які отримує купець в кінцевому результаті. До невільних ми відносимо челядь. Доказом того, що купці залучали невільників – є Русько-візантійський договір 911 року. У договорі вказані обставини крадіжки челядина у купця і гарантії, які надавалися Візантійською імперією, щоб повернути його купцю. Умови були наступні: якщо руський челядин буде вкрадений або втече чи насильно буде проданий, то нехай руси заявлять про це. Підтверджується факт крадіжки свідченнями челядина і тоді купець може забрати його. Якщо купці загубили челядина, то можуть учинити розшук його, звернувшись до візантійського чиновника. Якщо місцевому чиновнику будуть заважати проводити розшук челядина, то будуть вважатися винними [13, с. 11–12].

У договорі 945 року теж розкриваються правові аспекти з втечею челядина. Якщо челядин втече і буде знайдений власником, то слід його повернути. Якщо ж челядин буде не знайдений, то власнику слід поклястися своїм богом про втрату і тоді йому знайденого челядина компенсують двома дорогоцінними тканинами. Зазначена умова гарантує купцеві компенсацію за втраченого челядина. З вище наведених даних зрозуміло, що купці брали з собою челядь, яка обслуговувала їхні потреби. Втрата невільницьких робочих рук, згідно Візантійського та Руського законодавства, або поверталася чи компенсувалася [21, с. 20–22].

В Руській правді Короткої редакції вказано, якщо у купця його челядин втече до варяга або колб'яга і його за три дні не випадуть власнику, то на третій день власнику дозволять його забрати, а той хто переховував челядина має сплатити три гривні штрафу [12, с. 38]. Дана норма теж створює правові гарантії повернення купцю свого челядина. Приховувач, у свою чергу, ще й карається штрафом за порушення права власника володіти своїм челядином.

Висновок. Згідно арабських джерел торговельна діяльність вважалася почесною справою у середовищі русів. Торгівля, як і військові походи давала змогу русу накопичувати свої багатства. Згадувані арабами характерні риси русівпритаманні купцям. Кожен рус, який хотів збагатитися, мав володіти навиками успішної торгівлі. Араби вказують на те, що купці у свої подорожі брали жінок. Саме по вбранню жінки можна було точно визначити капітали купця. Також купці залучали для організації своєї діяльності як вільних, так і невільних осіб. Купці платили правителю десятину від своїх доходів. У них діяла чітка ієрархія.

Русько-візантійські договори підтверджують думку щодо важливості торгівлі Київській Русі. Договори регулювали питання правил торгівлі та захисту життя, здоров'я майна купця. Вони були вигідні і сприяли збагаченню купців. Статус купця давав можливість отримати забезпечення із візантійської сторони на шість місяців.

Слід зазначити, що договір 944 року погіршив умови діяльності руських купців. Без спеціальної грамоти від Великого Князя руського купців із Русі могли затримати, а якщо ті чинили супротив, то навіть вбити на законних підставах. Разом з тим договір 944 року повністю ставив під княжий контроль торгівлю з Константинополем. Ніхто без княжої грамоти не міг користуватися пільгами і міг бути затриманий, а при супротиві вбитий.

Руська правда, в свою чергу, гарантувала право на життя купцям незалежно від їхнього племінного походження. Право на життя купця захищалося так, як і життя русина та слов'янина. Руська правда, як і русько-візантійські договори наводять на думку, що купці продавали не тільки свій товар але й товар інших людей, включно і самого князя. Саме сплата податків купцями місце-

вому князю та реалізація княжого товару ввела, на нашу думку, правило, що купців обслуговували на принципах княжої ієрархії. Тобто, в першу чергу, надавався пріоритет Києву, де сидів Великий Князь Русі, а потім іншим містам в залежності від їх пріоритету.

Процес проведення полюддя був пов'язаний із збиранням данини та її продажу на іноземних ринках за

вигідних умов. Дані Константина Багрянородного та Русько-візантійські договори вказують на те, що торгівля з Константинополем організовувалася князівською владою і включала колосальні організаційні дії та забезпечувалася у правовому полі через гарантії, які надавали Русь і Візантія і купці були важливим елементом даної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Війми з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка. Львів : Накладом авт., 1895. 122 с.
2. Шевченко А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX-XII ст. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 468 с.
3. Настюк А. Система збору данини до правління Святослава Ігоровича. *Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2021. № 2. С. 15–22.
4. Гаркави А. Сказанія мусульманских писателей славянахъ и рускихъ (съ половины VII века до конца X века по Р.Х). Санктпетербургъ : Типографія Императорской академии наук, 1870. 308 с.
5. Диба Ю. Географія початкової Русі за східними джерелами. *Княжа доба: історія і культура*. 2016. № 10. С. 9–58.
6. Настюк А. Фінанси Київської Русі до прийняття християнства. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2016. № 3-4. С. 49–54.
7. Полное Собрание Русскихъ. Семионовская летопись. С-Петербургъ : Типографія М.А. Александр., 1913. 316 с.
8. Полное собрание русскихъ летописей. летописный сборникъ именуемый тверскою летописью. Санкт-Петербург : Типографія Леонида Демиса, 1865. 267 с.
9. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург : Типографія Эдуарда Праца, 1851. 275 с.
10. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург : Типографія Эдуарда Праца, 1862. 256 с.
11. Чайковський А. Хрестоматія з історії держави і права України. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
12. Бурдін М., Логвиненко Є., Логвиненко І. Хрестоматія-практикум: Історія держави і права України. Харків : Майдан, 2021. 890 с.
13. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографская летопись. Петроградъ : 2-я Государственная типографія, 1921. 271 с.
14. Татищев В. Исторія Российская с самыхъ древнихъ временъ. Москва : Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Уневеситете, 1773. 732 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси. Нью Йорк : «Книгоспілка», 1954. 633 с.
16. Гавриленко О., Логвиненко І., Новікова Л. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.
17. Аркас М. Історія України-Руси. Краків : «Накладом Ольги Аркас», 1912. 424 с.
18. Летопись по ипатьевскому списку. Санктпетербург : Печатная В. Головина, 1871. 377 с.
19. Полторак В. М. Хрестоматія з історії України : хрестоматія для здобувачів першого освітнього рівня «бакалавр» неспеціальних факультетів. Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2020. 164 с.
20. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква : Вид. Олександр Пшонк., 2006. 782 с.
21. Полное собрание русскихъ летописей. лаврентьевская и троицкая летописи. Санкт-Петербург : Типографія Эдуарда Праца, 1846. 267 с.